

Dietrich Scholze-Šolta

Recepcija serbskich romanow wot 1945 hač do přitomnosće

1. Kulturnopolitiske wuměnjnja

Je daloko rozšěrjeny, ale mylny nahlad, zo knježeše w 40 lětach NDR stajnje jednotna kulturna resp. nakładnistwowowa politika. Produkcija, distribucija a recepcija literatury wotwisowachu skerje wot měnjatych wuměnjnjow w jednotliwych wuwicowych fazach. Tohodla je rozsudžace, „wie unter den jeweiligen historischen Bedingungen bestimmte ästhetische Verfahren, Formen, Strukturen mit bestimmten politisch-gesellschaftlichen Interessen, Bedeutungen, Wertungen verknüpft sind“ (Emmerich ³1985: 18). Zakładny wobrot w interpretaciji sta so mjenje bóle srjedź w nadpismje mjenowaneho wotrězka: přechod wot prašenja za kongruencu mjez literarnym džěłom a realitu k prašenju za historisce dopokazujomnej funkciju formow a wobsahow beletrije.

W přerich 15 lětach po Druhej swětowej wójnje dominowaše jednostronsce zrozumjeny poměr mjez spisowacelimi a čitarjemi. Džěše předewšěm wo kublanje a zdžělowanje adresatow w zmysle socialistiskeje ideologije, w dojimawej formuli: „Awtor jako kublar – čitar jako šuler“ (Emmerich). Literatura bě jasnje politiskim zaměram podrjadowana. Sprěnja měješe wona k přewinjenju fašistiskeho herbstwa přinošować, zdruha natwar noweho porjada předstajeć; wobsah wobsedžeše tuž primat porno formje. A w tutym nastupanju dóndže srjedź šěsćdesatych lět w NDR k změnje akcenta. Najprjedy literarna teorija a pozdžišo tež kulturna politika rozšěrišej swoju perspektiwu na cylkowny proces: „Sie fassten Literatur als Aktion zwischen Menschen, als Kommunikation, und interessierten sich deshalb auch für die Handlungen der Leser und der Vermittlungsinstitutionen, für die Tätigkeiten bei der Aneignung von Werken und beim Austausch über sie.“ (Schlenstedt 1979:13) Pisanje a čitanje knihow měješe so stać ze zjawnym, partnerskim počahom ludźi, kaž so to za Johannesu R. Becherowu „literarnu towaršnosć“ („Literaturgesellschaft“) slušeše. „Zamołwitemu“ awtoraj staji so „kompetentny“ čitar napřećo, zhromadnje dyrbejštaj so wo přichodze towaršnosće dorozumić. Přetož wot emancipatoriskeho wobrazu stawiznow oficielna literarna wědomosć a kritika hač do kónca NDR njewoteńdžeše.

Takle nanowo definowanemu poměrej mjez awtorami a čitarjemi wotpowědowaše na stronje literarneho slědženja změna paradigmy: kročel wot historisko-genetiskich stawiznow nastaća k historisko-funkcionalnym stawiznam skutkowosće. Běše to zastup do intensiwnych slědženjow nad recepciju literatury, kotraž wotměwachu so tehdom we woběmaj němskimaj statomaj nimale runočasnje a paralelnje. Za staru Zwjazkowu republiku stejitej za to mjenje Hans Robert Jauß a Wolfgang Iser, za NDR skupina literarnych teoretikarjow wokoło Manfreda Naumanna a Dietera Schlenstedta, kotraž džělaše hač do kónca lěta 1991 w Centralnym instituce za stawizny literatury při Berlinskej Akademiji wědomosćow. Po měnjenju fachowych stawiznarjow bě recepcisko-teoretiski koncept, kiž so 1973 w zhromadnej knize „Gesellschaft – Literatur – Lesen“ přeni raz formulowaše, jenički inowatiwny přinošk wuchodoněmskeje literarneje wědomosće k mjezynarodnej diskusiji wo jeje metodach (přir. Adam/Dainat/Schandera 2003:11).

Z wida recepciskeho slědženja je skutownosć literarnych dźělow runje tak wot wobsaha kaž wot formy wotwisna. „Das Werk kann seine potenziellen Funktionen jedoch nicht von sich aus verwirklichen. Ob das überhaupt und wie das geschieht, entscheidet sich in der Beziehung Werk – Leser.“ (Naumann 1984:123) A tola twori tekst, to rěka produkcijska strona, přesahowacy abo inwariantny moment w recepciskim procesu. Poskitk twórby jako namjet k recepciji ma so z přiswojenjom přez čitarja wudospolnić. Zapřijeće „recepcija“ je wot čitarja sem myslene, „skutownosć“ měri so na wumělsku twórbu, kotraž čitarja wowliwuje. Aktiwny wukon wuložowanja a zrozumjenja dopjelna čitar, kotrehož kritikar pozbudža. Z noweho teoretiskeho koncepta wurósće konsekwenca, přepytować praktiske čitarske zadžerženje a jeho wuslědki, zo bychu so tež konkluzije za pisanje literatury čahnuli. Ručež so čitarjej sobutworjaca aktiwita přizwoli, njetrjebaše kniha hižo – kaž bě sej to dogma wotblyšćowanja prjedy žadała – woprawdžitosć „wěrnje“ rysować, na přikład „w formach samoho žiwjenja“. „Znowawotkryće čitarja“ zmóžni tuž sylnišo wuzběhnyć estetisku, wumělsku specifiku literatury.

W swojej kulturnej politice wšak nochcyše SED tež w pózdnych šěsćdesatych lětach žane riziko na so brać. Literarnu wědomosć wobhladowaše strona dale jako „nawjedowansku wědomosć“, kotraž zaběraše swoje městno mjez ideologiskimi wozdženjskimi mechanizmami. (Kontrowersny 11. plenum Centralneho komiteja w decembrje 1965 wobkrući tutu liniju.) Sociologiske analyzy wo funkciji a wuskutkach literatury w NDR, za kotrež smědžachu so specialne naprašniki wupjelnić, přewza dźělowa skupina z Halleskeje uniwersity. „Empirische Wirkungsforschung ergänzte im Laufe der Siebzigerjahre Rezeptionstheorie und Wirkungsästhetik in der DDR. [...] Im Gegensatz zu den eher literaturtheoretischen Ansätzen konzentrierte sich die empirische Forschung auf Prozesse ‚realer‘ Rezeption durch konkrete Leser. Ihr ging es um die Frage nach der Auswirkung von Literatur auf den Leser.“ (Funke 2003:133 f.) K wuslědkam wuchodoněmskich literarnosociologiskich slědženjow wozjewištaj Dieter Kliche a Wolfgang Thierse, wobaj člonaj Berlinskeho teama wokoło Naumanna, srjedz wosomdzesatych lět mjezybilancu: „Untersucht und theoretisch verallgemeinert werden Fragen des literarischen Lebens, der gesellschaftlichen Vermittlungssphäre der Literatur, der Rezeption und Wirkung von Literatur, die sozialistische Kulturpolitik und Kulturpraxis unterstützen können.“ (Kliche/Thierse 1985:276 f.) Tež tule njepobrachowaše poki w kulturunu politiku. Dokelž njemóžachu ju literarni wědomostnicy do leta 1989 wotstronić, chychu ju znajmjeńša k postupnemu wotewrjenju pohnuwać.

Recepciska teorija plačeše přenjotnje jako metoda, z kotrejš móžeše so čitar woliwować, wozdźić. Wona měješe „kulturu čitanja“ wupłodźić, kotraž so z knježacymi politiskimi předstawami kryješe. Dokelž pak wona čitarja jako runoprawneho partnera spisowacela spózna, njemóžeše jeho potreby wobeńć. Hakle w sydondzesatych lětach wotkrychu literarni kritikarjo spektrum funkcijow, kiž hraje při lekturje rólu. Za jednotliwca móže rjana literatura wšelake woznamjenić: pomoc w žiwjenju, sebjezwoprawdženje a sebjewobkrućenje, zabawa a wjeselo, tróšt, ale tež informacija a kublanje. (Někotři awtorojo mjenuja hač do 50 tajkich konkretnych funkcijow.) Je zrozumliwe, zo njedowěrjachu zamołwici w totalitarnym staće tajkemu rozšěrjenju nadawkow. Přetož tu njezhubi jenož rozděl mjez wysokej a triwialnej literaturu swój zmysl. „Dobyće realizma“ bě wohrožene, realizma, kotryž bě so wot štyrcetych lět sem přećiwo pozdatnemu formalizmej zakitował a spočatnje na krute principije předstajenja nawjazował (wšowědny powědar, pozitiwny rjek atd.).

Přez Gorkeho 1934 w Moskwje wozjewjena doktrina socialistiskeho realizma bě so – kaž je znate – po wójnje na dalše staty přenesła. Z kulturnopolitiskimi rozsudami bu

wona we wjetšinje srjedžno- a wuchodoeuropskich krajow z obligatoriskej wumělskej metodu. Wot lěta 1949 fungowaše socialistiski realizm jako „System ästhetischer Prinzipien [...], das offen gegenüber allen Gattungen, Genres, poetischen Mitteln und Verfahren, jedoch gebunden an einen bestimmten, weltanschaulich und gesellschaftspolitisch eindeutig fixierten Standpunkt des Autors sein wollte“ (Kneip 1995:287). Tu připraji so wumělecej pozicija směrodajneho kublarja, sobuwuhotowarja towaršnosće, tohodla tež njeprjindže estetiska awtonomija do prašenja. Hódnoćeše so zwobraznjenje swěta, potajkim produkcijska strona.

W tak mjenowanej přechodnej periodźe, wot 1945 do spočatka šěsćdesatych lět, postajowaše socialistiski realizm ze swojimaj hłownymaj zasadomaj „stronskosć“ a „ludowosć“ literarnu debatu w NDR. Pozdžišo wobchowa zapřijeće w oficioznej programice swoje městno, w literarnej praksy, we wědomosći a kritice so poněčim pozhubjowaše. Předewšěm po aferje wokoło Biermanna (1976) přesadźichu so w romanach načiski indiwiduelneho a towaršnostneho žiwjenja zwonka socialistiskeje utopiije; tomu so njehodžeše administratiwnje zadžěwać. Samo w někotrych sowjetskich pojednanjach pleděrowachu awtorojo přećiwo dogmatiskej wuskosći. Wliwapoľny člon akademije Dmitrij F. Markov zběhny wokoło 1970 prosće rozdžěl mjez „socialistiskim realizmom“ a „socialistiskim wumělstwom“. (Markov 1975:193) Z tym zdawaše so formula wo „šěrokosći a wšelakorosći realizma“ doskónčnje wopodstatnjena, kaž so wona hač do kónca NDR jako legitimacija za wěsty estetiski pluralizm permanentnje wužiwaše.

2. Recepciske mustry w jednotliwych lětdžesatkach

Serbska literatura do 1945 wotpowědowaše fragmentariskej socialnej strukturje małego ludu we Łužicy. Budyski socialny a kulturny stawiznar Frido Mětsk spyta po wójnje jako přeni předležace „pismowstwo“ pohódnoćić, štož měješe zdobom jako pohon za potencilnych spisowacelow služic. Lěta 1949 w literarnej přiloze „Noweje doby“ wozjewjeny esej zakónči so z prašenjom, hač běše w datej historiskej chwili pola Serbow „doprědkarske basnistwo“ scyła možné. Wosebje proletarisko-realistiska literatura, wo kotruž kritikarjej w politiskim konteksće džěše, skutkowaše w aktualnych poměrach iluzoriska, „džensniša realita“ steješe tomu napřečo: „Tu so jewi tragiska wěrnosć, zo je so serbski přemysłowy proletariats nimale stoprocentowsce swojemu narodej zhubił a hišće dale bóle so zhubja – dalokož to přechod wot wjesneho do měščanskeho proletariata nastupa.“ (Mětsk 1949) Za tym chowaše so nazhonjenje, zo běchu Serbjaj wot spočatka moderny (wokoło 1800) přemócněj asimilaciji wustajeni, ručež swój wjesny sydlenski rum wopušćichu.

Towaršnostny rozmach we wuchodze Němskeje pohnu tehdom ćeńku worštu serbskeje inteligency k pytanju za nowymi pućemi. Po maćiznach, temach a předmjetach dožiwi serbska literatura w scěhowacych lětach intensiwnje rozwiće. Wot 1947 w nowinach a časopisach, bórže tež w knižnych wudačach prosperowaše originarna lyrika a proza, kotraž so po naroku a skutkowosći dale diferencowaše. Awtorojo konstruowachu zwjetša modele swěta, kotřež ze swojej wěru do postupa, do čłowjeka a towaršnosće jako přikładne plačachu. Wobraz noweje reality wotpowědowaše normatiwnym wočakowanjam přechodneje peridy, kotraž kryješe so mjenje bóle z Ulbrichtowej eru. Objektiwnje hižo swobodni wot „trawmy ekskluziwnje narodneje winowatosće“ (Kito Lorenc), móžachu spisowaceljo na bohate namřěwstwo nawjazać a zdobom nowe literarne formy wuspytać, mjez kotrymiž wopokaza so runje roman jako skutkowy. Literarni stawiznarjo NDR podšmórnychu pozdžišo subjektiwnje sprawne wobdžělanje

najmlódšeje zańdzenosće: „Die sorbische Literatur der ersten Periode nach 1945 stand unter dem tiefen Erlebnis der nationalen und sozialen Befreiung, das teilweise in einem starken Pathos seinen Ausdruck fand.“ (Haase a dr. 1976:70) Wosebje mlódži pisacy pytachu za móžnosćemi, zo bychu žadanja kulturneje politiki spjelnili a zdomom němsku zjawnosć wo swojich wotmyslach přeswědčili. Mjeztym zo widžeše Měrcin Nowak-Njechorński najnužniši nadawk w rěčnym a duchownym kubljanju ludu (w tutej slědže), wotmołwi 33-lětny Jurij Brězan – kotryž sta so tehdom runje ze swobodnym spisowacelom – konkretnje na pesimistiske přemyslowanja Mětska. Po jeho měnjenju njetrjebaše awtor džělaćer być, zo by realistisku literaturu pisał. Podobnje kaž Brecht notěrowaše Brězan w léce 1950, zo njeje realizm žadyn stil, „njeje wumělska forma kaž na př. ekspresionizm a surrealizm“, ale skerje „kritierium za wobsah“ (Brězan 1950). Tež tu jewi so primat wobsaha porno formje, kiž wobchowa při recepciji serbskeje prozy w druhej połojcy 20. lětsotka přewahu.

K předstajenju dominantnych recepciskich mustrow w jednotliwych lětdzesatkach přepytowaneje fazy wobkedźbujemy w scěhownym šesć serbskich romanow jako reprezentatiwne přikłady, kotraž wuńdžechu – hač na přeni – přeco tež w němskej rěči. Dokelž njepředleza k tutej fazy dotal spuščomne analyzy wo funkciji a skutkowosći serbskeje beletristiki, reakcije woprawdžitych, empiriskich čitarjow pak njejsu bjeze wšeho přistupne, maja so wotpowědne tendency indirektnje zwěsćić. Jako indic, jako hlowna instanca za wothlosy služi – serbska resp. němska – literarna kritika, kotraž džě historiske wědomje publikuma znajmjeńša podžělnje wotražuje. Při tym je zajimawe, kotre prašenja kritkarjo literarnym džělam stajachu. Hdžež eksistuja dalše pisomne swědstwa (na př. dosłowa, připadne interpretacije), chcemy tute tohorunja zwužitkować.

Pječdzesate lěta

Na kóncu štyrcetych lět běchu z čišćernju a małym nakładnistwom zaso wuměnjena stworjena, zo bychu Serbja – kaž do 1937 – swójske knihi wudawali. Prjedy jednaše so pola swětneho pismowstwa přewažnje wo lyriku a małe prozowe formy (skicy, powědančka, noweje, tež dziwadłowe hry). „Begünstigt durch ein ausgesprochen wohlwollendes kulturpolitisches Klima, sahen sich sorbische Autoren nach 1949 zu intensiverer Beschäftigung mit der Romangattung ermutigt.“ (Prunitsch 2003:301) Jedyn z přěnich, kotriž so tuteje šansy přimnychu, bě tehdomniši předsyda Domowiny Kurt Krjeńc (1907–1978). Wón předpołožil 1955 tołsty kublanski a wuwicowy roman „Jan. Roman pytaceho čłowjeka“, w kotrymž so 20-lětny nawrótnik z wójny w běhu pjeć lět na nowe wobstejnosće w Serbach zwučil. Z tradicionelneho ratarstwa w serbsko-katolskej wsy přěndže – po přeslapanju w Zapadnej Němskej – jako nowotar do industrije, při wšědnym boju wo normu kónči so literarna twórba jako produkcijski roman. Z tym zarjadowa so kniha tematisce do wubědźowanja mjez politiskimaj systemomaj.

Krjeńc wěnowaše swój jenički roman němsko-serbskej džělowej brigadze we Wětrowskej šamotowni, kotraž nošeše jeho mjeno. (Njeje znate, do kotreje měry člonowo brigady literarny poskitk scyła wužiwachu.) Jako recensent wupraji so w kulturnym měsacniku „Rozhlad“ literarny stawiznar Pawoł Nowotny, direktor Instituta za serbski ludospyt. Wón charakterizowaše „přeni woprawdže serbski roman“ jako „wážny měznic“ w literaturje Serbow. Z pomocu wšowědneho powědarja běše awtor „konceptijne přetworjenje woprawdžitosće“ přewjedł a z tym „zakladnu zasadu literatury socialistiskeho realizma“ spjelnil. (Nowotny 1955:196, 199) Zapakowane do „Něšto mysličkow k romanej Kurta Krjeńca“ z wurazni Frido Mětsk w nowinje „Nowa doba“ swoje zadziwanje, zo dari „dotalny njespisowacel“, pórcinowy točer a funkcionar Krjeńc čitarjam džělo „ze samoho serbskeho žiwjenja“. Pokazowaše drje z tym na njerozrisane

prašenje, hdy běše předsyda masoweje organizacije čas a měr namakał a tutu wobšěrnú knihu napisał. Měťšk chwaleše předewšěm přeni džěl romana, kiž hraje hišće we wójnskim času, dokelž nastanje tam „začišć njeposrědnjeje wěrnosće a swojeho samsneho dožiwjenja“; jako „realistiske“ začuwaše specifiske kwalifikatory „wěrnny“, „jimacy“, „serbski“ a „naš“. (Měťšk 1955) Wěšty dr. Ivan Esich ze Zagreba bě za časopis „Život“ w Sarajewje wosebity přinošk wo awtoru Krjeńcu spisał a knihu tam „najwjetše beletristiske džělo Łužiskich Serbow scyla“ mjenował. To njeběše, tři lěta před wuńdženjom přenjeho zwjazka trilogije wo Feliksu Hanušu (1958–1964), ani přehnate. Ale jako literatura wo natwarje a produkciji po lěće 1956 so do krizy dósta, zhubi Krjeńcowy roman swoju funkciju za čitacu serbsku zjawnosć.

Šěsćdzesate lěta

We wonym lětdzesatku wuwijaše so serbska proza – po słowach tehdomnišeho šeflektora nakładnistwa Domowina – „runjewon eksploziwnje“ (P. Völkel 1973). Při tym pytach awtorojo husto rozestajenje z fašistiskej zańdženosću. Jenički roman dramaturga a hrajerja Bena Šofty (1928–1986) tematizowaše hišće 1963 kolekti wizaciju ratarstwa w katolskich Serbach, kotraž bě mjeztym oficielnje zakónčena. We wjesnym romanje „Statok bjez hospodarja“ (němsce „Das verlassene Erbe“, Halle 1963) spječuje so bur na pjeć hektarach – w lětach 1952–1954 – do produrstwa zastupić. Z tym staji po logice awtora dóńt burskeho statoka na hrački, přetož wšitycy jeho štyrjo synojo přeja sej druhe powołanja a chcedža – kaž bě to spisačel sam sčinił – patriarchalisku ródnu wjes wpušćić. Po mnohich struchłych nazhonjenjach je bur, hewak aktiwny Serb, skónčnje tola zwólniwy přepruwować swój „wopačny“ rozsud.

Lektorka a awtorka Marja Młynkowa wotpokaza w swojej recensiji za časopis „Serbska šula“ často slyšany porok, „zo chromi serbska literatura za towaršnostnym wuwicom w našej republice“. Runje Šoftowa načasna kniha wo postupje na serbskej wsy bě jej napřećiwny dopokaz. Socialistiska towaršnosć pječa wočakowaše, „zo so spisowačeljo prócuja wo to, z rjanej literatury bytosć a objektivne zakonitosće realneho swěta wotblyšćować. Socialistiska literatura njewučí jenož, swět póznawać, ale jón tež přeměnjec.“ (Młynkowa 1973:150) Kritikarka wobswědči spisowačeljej stworjenje typiskich postavow, pohódnoći pak žónske figury jako „njerealistiske“, dokelž běchu – hinak hač Brězanowa „stara Jančowa“ – wot realnych konfliktow wuzamknjene. Tendencialne runostajenje wuměłstwa a žiwjenja přeradži tež druhi serbski kritikar. Pedagog Karlheinz Müller zrozumi w nowinje ratarski roman jako wučbnicu za towaršnostne wuwice, wobmjezowaše so wuraznje na přispomnjenja k wobsahej (poprawom skićeše parafrazu) a widžeše so hižo džen bližić, „na kotrymž budžeja so wosobinske zajimy Pětra Horbanka [t. r. hłowneho rjeka] z tymi našeho socialistiskeho stata w harmoniskej přezjednosći kryć“ (Müller 1963). Lipšćanscy a Berlinscy recensenća němskorěčneho wudaća kritizowachu zdžěla nowelistiski koncept retoriske přeswědčiweje knihi, kotraž bě z wopisowanjom ekonomiskich procesow we Łužicy na kóždy pad swójski akcent sadžiła a čitarjej putace dohlady do eksotiskeje kultury sposrědkowała. Z literarnostawizniskeje distancy wobkrućichu romanej Bena Šofty 1976, „er konnte den Gegensatz zwischen individualistischem bäuerlichem Denken und den gewachsenen Ansprüchen der Zeit vertiefter als in den vergleichbaren Werken vom Anfang der Fünfzigerjahre darstellen“ (Haase a dr. 1976:324). Dokelž bě so politiske položenje po natwarjenju Berlinskeje murje (1961) stabilizowało, přizwolichu nětko tež literaturje wjetšu samostatnosć.

Druhi kedžbyhódny roman da serbskej literaturje šěsćdzesatych lět Marja Młynkowa (1934–1971) sama. Studowana germanistka sta so po lěće 1960 w serbskej kulturnej

zjawnosći z awtoritu, kotraž skoro kóždy literarnu publikaciju w časopisach komentowaše – „ze znajomosću tehdomnišich literarnohistoriskich a -teoretiskich kriterijow a dźiwajo na stajene nadawki na přitomnostnu literaturu“ (M. Völkel 1994:266). Při tym wobhladowaše wona serbsku prozu jako swojorazny fenomen, kiž so na němskorěčnej NDR-literaturje njetrjebaše měrić. Pod titlom „Dny w dalinje“ (1967; němsce „Tage in der Ferne“, Budyšin 2003) předpołoži fiktivnu swójbnu stawiznu, kotraž zepěraše so na biografiju jeje serbskeho nana; tón bě w nacistiskim času wučer w Delnjej Šleskej a we wójnje tołmačer wehrmachtu w Juhosłowjanskej. „Tola tu jedna so wo wjac, wo swójbnu, narodnu a časowu chroniku, kotraž njezapřewa inspiraciju přez Bobrowskeho temu Němcy a jich wuchodni susodza.“ (Šěn 1994:294)

Rozdźělne serbscy recenzenća njeběchu sej spočatnje přezjedni w postajenju žanra; woni identifikowachu knihu jako powědančko kaž tež jako roman. Přezjednosć wobsteješe w tym, zo woznamjenješe wopis přerězneho Serba za hitlerski čas tematiske wobohaćenje prozoweje družiny. Lektorka Ingrid Juršikowa konstatawaše w „Nowej dobj“ „realistiski wobraz palacnych problemow woneho časa“, při čimž dožiwi figura wjesneho wučerja nahladne wuwice; recesentka wumjetowaše zdomom awtorce „nachilnosć k předstajenju wšeho njerjaneho w žiwjenju čłowjeka“ (Juršikowa 1967). Studentka Renata Wěrikowa bě kedźbnosć na formalne wuhotowanje zložila a pytnyła, zo rozprawja na přednich stronach knihi ja-powědarka wo swojim nanje, ale potom cyły čas wšowědna, „objektiwna“ instanca wo mjenjatym wosudze wučerja. (Wěrikowa 1968) Tradicionalna teorija wo realizmje doporučeše woprawdže wšowědneho powědarja, dokelž jedna figura sama pječa njemóžeše realitu „spóznać“. Z časoweho wotstawka jewi so čim jasnšo, zo dźeše Młynkowej wo kompleksny charakter. Jeje rjek, kotrehož prototyp (nan) wudaće romana hišće dožiwi, njebě žadyn z tych přikładnych spejćowarjow, „denen der Faschismus – entgegen der historischen Faktenlage – eine rundheraus unsorbische Angelegenheit ist“; při wšěm antifašistiskim nastajenju reprezentowaše wón „die sorbische Überlebensstrategie der Unauffälligkeit“ (Prunitsch 2003:308). Spisowacačka bě k žadanemu „nowemu předmjetej“ to swoje přinošowała a jednostronski „socialistiski wobraz čłowjeka“ parcielnje přewinyła.

Sydomdžesate lěta

Na kóncu šěsćdžesatych lět nazhoni literarne wuwice w NDR swoju historisku cezuru. Ortodoksna teorija wotblyšćowanja „w formach samoho žiwjenja“ cofaše, recepcisko-teoretiske aspekty dobychu wjetši wliw. Tež pola Serbow dósta literarnu komunikacija šansu k změnje svojich funkcijow: Kublanje a powučowanje adresatow njeplačeštej wjace jako jeničkej zaměraj, w přiběracej měrje akceptowaše so dialogiski poměr mjez awtorami a čitarjemi. Najpozdzišo wot 1960 bě so serbska literatura rozumiła jako „wobstatk“ NDRskeje kultury, swoju etnisku swojoraznosć a swoju kulturnu identitu pak chcyše a dyrbeše runočasnje zakitować a zdźeržeć. Nowa generacija awtorow so přizjewi, kotraž bě – při zasadnym připóznaću politisko-socialneho porjada – za formalne eksperimenty wotewrjena. Diskusija wo to „narodnospecifiske“ přewodžeše serbsku literaturu wotnětkha hač do kónca NDR.

Pod začišćom „estetiskeje emancipacije“ (Werner Mittenzwei) napisa Jurij Brězan (1916–2006) w zažnych sydomdžesatych lětach swój historisko-filozofiski roman „Krabat“ (Budyšin 1976; němsce „Krabat oder Die Verwandlung der Welt“, Berlin 1976). W tutym „eposu serbskeho naroda“ spyta nazhonjenja etnikuma wot „sydneho dnja stworjenja swěta“ w jednotlivych stacijach zwobraznić. Dobry kuzlar Krabat, faustiska symboliska postawa z ludoweje powěsće, stanje so z garantom marxistiskeje projekcije stawiznow, kotraž je na swobodu, zbožo a sprawnosć orientowana. W fantastisko-

asociatiwnym powědanju, ze zběhnjenjom časa a ruma, přirjaduje so serbska eksistenca mocam socialneho postupa. Cykliske zapołoženje mnohoworštoweje fable, kotrejež poslednje sady na spočatk nawjazuju, pokazuje zdobom na skeptiske pohódnoćenje čłowjeskeje emancipacije přez awtora.

Žadyn z načasnych recensentow njeprěješe, zo bě renomowany spisowačel ze swojej wotewrjenej romanowej strukturu „nowu etapu w realistiskej tradiciji serbskeje prozy“ (Lucija Hajnec), „dalše pohlubšenje w zrozumjenju epochi“ (Dieter Schlenstedt) resp. „džensnišu wědu wo čłowjeku a wo stawiznach“ (Annemarie Auer) docpěl. Brězan bě so hižo dlěši čas za změnu literarneje funkcije wuprajil. Nic hižo „kublar a wučer, profet a guwernanta“ měješe spisowačel być, ale w „skromnišich wotpohladach“ jenož „wucho, wóčko a jazyk žiwjenja“ (Brězan 1968:144). Zdobom pak cheyš w dlěšej diskusiji z kritikarjom Heinzom Plaviusom zapriječće realizma najebać formalne inowacije wuchować. Mjeztym zo namjetowaše rozmołwny partner wobhladować njelinearnu a njewotzamknjenu fablu jako „rozšěrjenje móžnosćow socialistiskeho realizma“, wobsteješe serbski awtor na tym, zo jednaše so w časowej perspektiwje wo „zasonamakanje zasypanych móžnosćow“ realistiskeho směra. (Plavius 1977:125, 135 f.) Skoro wšitcy zajimowani pokazuja hač do džensnišeho na fakt, zo počezuje komplikowane wašnje powědanja realnemu čitarjej přistup k twórbje, nuzuje pak jeho k sobudžělu: „Es ist ein schwieriges Buch, ein Buch, in dem jede Seite, jeder Satz, mitunter jedes Wort, aufgenommen und überdacht sein wollen, ein Buch, in dem man vom ersten bis zum letzten Satz mitgestalten muss.“ (Heine 1977:667) Wospjetne nakłady němskeho wudača hač do přitomnosće smědža jako indic za to plaćić, zo bě džěl recipientow k tajkemu prócowanju přeco zaso zwólniwy, wosebje dokelž mytiska maćizna swoju bječasnu aktualitu wobchowa.

Wosomdžesate lěta

Přeslapanja wo politiskej realicie běchu wot sydomdžesatych lět pola mnohich Serbow k potrjebje wjedli, swoje stačanske sebezrozumjenje přepruwować. Spisowačeljo, kotřiž so w NDR rady jako seismografojo socialnych přeměnow začuwachu, pozbychu so někotrychžkuli iluzijow a signalizowachu nětko husćišo wostrózbjenje. Mjez třomi abo štyrjomi romanami wosomdžesatych lět wobsedzi w tutym nastupanju „Nawrót sonow“ (Budyšin 1983; němsce „Landung der Träume“, Halle-Leipzig 1982) wot Jurja Kocha (lětnik 1936) wusahowacu poziciju. Je to nawopačny wuwicowy roman, kotrehož ja-powědar mjezybilancu swojeho dotalnego žiwjenja čehnje. Wón rozprawja připadneje znatej w lětadle, kak založi z dwěmaj přećelomaj po wójnje we lužiskej domiznje trojzowjazzk, mjenujcy „Triglaw“. Wulki naćisk přichoda, w kotrymž zdawachu so sony zachowane, njeje so hač do zrałych lět zwoprawdźić dał, wón wostanje njespjel-njeny ideal.

Kaž w Brězanowym „Krabaće“ dže tu wo pytanje serbskeho čłowjeka za zemskim zbožom, tónkróć pak nic uniwerselnym, ale individuelnym stawom zboža. Choćebuski redaktor Horst Adam staješe tuž z widom na spočatk lěta 1945 powšitkowne prašenje: „Co su ideale a cowanja godne?“ (Adam 1983) Literarna kritikarka Berlinskeje nowiny „Neues Deutschland“ podšmórny wěru spisowačela do „immerwährende Fähigkeit des Menschen zu neuem, schöpferischem Aufbruch“; na příkladže wopisaneho zetkanja ze šwicarskimi socialistami spózna chětro njeposřednje „die Parteilichkeit und Volksverbundenheit des Autors Jurij Koch“ (Drenkow 1983). Tak wotewza čitarjej rozsud wo tym, hač dyrbi so tuta „stawizna nawróta na tepich woprawdźitosće“ (Koch) jako příkladna w mysle realistiskeho přiswojenja zrozumjeć. Recensentka Berlinskeho fachoweho časopisa „Neue Deutsche Literatur“ hódnoćeše zmysl awtora za realitu, wustaješe

pak na awtobiografiskim rjeku, serbskim nowinarju, jednostronsku tendencu, „die Ideale umso höher zu halten“, čim bóle so iluzije pozhubuja (Langner 1983:125)

Džewjećdzesate lěta

W serbskej prozy po 1989/90 namakaja změnjene politisko-socialne, hospodarske a kulturne wuměnenja swój mnohostronski wuraz. Naratiwnje předstajene wotběhi wotblyščuja woprawdźitosć z jara rozdźelnymi srědkami. Džiwojo na snadnu ličbu serbskich beletristiskich knihow je však čezko tendency spowšitkowniće. Z Jurjom Bržanom zemře nalěto 2006 jenički awtor, kotryž wozjewi hač do přitomnosće prawidłownje romany – němsce a serbsce. W přerich lětach po přewróće přiwobroći so, podobnje kaž Günter Grass z romanom „Ein weites Feld“ (1995), wosebje přitomnostnej satirje. Příklad za to je 1997 wozjewjena kniha „Salowčenjo“ (němsce „Die Leute von Salow“, Lipsk 1997), kotraž bě najmlódšej zašłosći wěnowana. W serbsko-katolskej wsy, kiž dopomina na bajowu němsku městnosć Schilda, wočakuja delegaciju ze stolicy. Prezidentka teje „Befugte Anstalt für Ab- und Auflösungen“ (BAAAL) ma – wotpowědnje zjednoćenskemu zrěčenju – pola, lěsy a hród priwatizować. Tole so nimokuli džakowano kolektiwnej zapřisahancy lesćiwyh wjesnjawow, kotřiž zhromadnje šwejkjadu inscenuja.

„Das eigentliche Vergnügen“, tak sudžeše w Frankfurtskej nowinje germanist Walter Hinck wo tutym romanje, „ist die Schadenfreude – darüber, dass die Frau aus dem Eiskeller und ihre Anstalt ausmanövriert werden.“ (Hinck 1997) Serbscy recensenća spóznachu w turbulentnej story symboliski potencial zabawy a tróšta za wonych čitarjow, kotřiž nochcychu so z normami kapitalizma tak chětře spřećelić. „Salowčenjo, w serbskej ludowej tradiciji bjeztoho sławni za swoje norkojte tryski, wjedu system rukowaćelstwa ad absurdum. Woni pokazuja bursku mudrosć.“ (D. Šolta 1997) W dalšich komentarach wuzběhnychu bajkojty charakter fable, kotryž bě awtor z rozswětlerskim směchom nabohaćil: „Byrnjež bajku z našich dnjow powědał, so Bržzan kaznje typizowanja kruće njedzerži.“ (Mehnert 1997) Běchu však tež kritiske hłosy wuslyšeć, kiž Bržzanej falowace zrozumjenje za wične hospodarstwo porokowachu.

Zjeće

Serbska literatura po Druhej swětowej wójnje slědowaše zwjetša směrnicam statneje kulturneje politiki, alternatiwu awtochtona mjenšina njeměješe. Tak dominowachu do šěsćdzesatych lět w prozy wumělske modele, kotrež didaktiskemu literarnemu zrozumjenju woneje fazy cyle wotpowědowachu. Kulturni zamołwići wočakowachu wot pozitiwnych postawow w typiskich wobstejnoscach konstruktiwny wuskutk na recipientow, ke kotrymž słušachu nětko programisce tež delnje woršty. „Je klarer und gefestigter die politischen Verhältnisse wurden, desto intensiver war die SED darum bemüht, ihre Standpunkte durchzusetzen. Die politische Tätigkeit auf kulturellem Gebiet beschränkte sich zunächst auf organisatorische Maßnahmen und Hilfen; inhaltliche Einflussnahme gab es im Verbot von militaristischen, rassistischen oder antidemokratischen Äußerungen.“ (Schregel 1991:290) Do słabosćow institucionalizowaneje kritiki ličeše praksa, planowany towaršnostny porjad jako hižo docpěty staw deklarować a literaturu do tutoho prosteho mechanizma zawjazać. Swójsku iniciatiwu adresatow tehdomniša teorija njeprědwidžeše, jim wosta předewšěm identifikacija z příkladnymi literarnymi figurami.

Slědženja wo recepciji a skutkownosći rjaneje literatury přinjesechu w šěsćdzesatych lětach rozsodnu změnu. Nadawki a funkcije beletrije so tež w NDR wobšěrnišo definowachu. Z počahowanjom na argumenty Brechta přiznawaštej wědomosć a kritika

realistiskej metodze znajmjeńša „šerokosć a wšelakorosć“. Róla čitarja so nanowo hódnoćeše, pozitiwny rjek čekaše do zabawneje literatury, kaž triwialnu prozu powšitkownje mjenowachu. Rosćeše dopóznaće, zo móžachu tež njerealistiske wopisy k afirmatiwnym reakcijam w zmysle statneje ideologije přinošować, na př. přez distancowanje recipientow. „Weil oberflächlich eine weitgehende Zustimmung zum gesellschaftlichen System vorhanden ist, kann die Literatur der Gesellschaft kritischere Töne zumuten; die sozialistische Ideologie wird bei den Lesern vorausgesetzt, die Erziehungsaufgaben sind hinfällig geworden.“ (Tež tam:277) We wosomdzesatych lětach stejachu potom politiske wozjewjenja, kotrež přestarjene hesla wospjetowachu, realnym zajimam čitarskeho publikuma diametralnje napřečo.

W Honeckerowej erje wusměrješe kulturna politika NDR swoju kedźbnosć přeco bóle na masowy medij telewizije. Nic bjez přičiny: Sociokulturna funkcija literatury dožiwi přez nowe, elektroniske medije hłuboko sahacu změnu (přir. Müller ²1997:201). Dokładnje prajene: Jeje wuznam jako srědk duchowneje wuměny permanentnje woteběraše. Hdyž plaći tole za wulke zhromadženstwa kaž němske, potom čím bóle za małe literatury kaž serbsku. „Neben den herkömmlichen Funktionen der Literatur erfüllt die Kleinliteratur, einerseits der Einzeltext und andererseits die Literatur insgesamt, die Funktion, einen Teil sowohl der eigenen Kultur als auch einen Teil der zweisprachigen (Mikro-)Gesellschaft zu erhalten.“ (Piniekowa 1998:9)

Kak z „dwurěčnej towaršnosću“ jako literarneje zjawnosću we Łužicy steješe, k tomu bě rěčewědnik Frido Michałk krótko po wuńdženju Brězanoweho „Krabata“ jasne pokiwy sformulował. Wón wopisowaše sociolinguistisku situaciju w času, „hdyž faktisce žadyn serbski recipient literatury wjace njeeksistuje, kotryž njeby w stawje był, němskorěčnu wersiju literarneje twórby bjez kóždéhožkuli wobmjelowanja zrozumić a zwužiwać“ (Michałk 1977:272). Wědomostnik definowaše počah němčiny k serbsčinje z wida wšědneje komunikacije jako poměr powšitkowneho k specielnemu a wotwodžeše z toho žadanja na dwurěčnje tworjacych spisowacelow; jim doporuči mjenujcy wjetši rěčny realizm (mj. dr. w dialogach serbskich dźiwadlowych hrow). Prekerna konkluzija z přemyslowanjow wo cofanju serbsčiny rěkaše: „Publikum serbskeho spisowacela so předewšěm rekrutuje z tych, kiž swoju serbskosć akcentuja.“ (Tež tam:275) Časopisowy nastawk móžeše zrozumjeny być jako zwěšćenje, zo njebě so – najebać statne spěchowanje – w NDR poradžiło, dalšej asimilaciji serbskeho etnikuma zadžěwać.

Dwaj lětdzesatkaj pozdžišo, hižo po politiskim přewróće we wuchodze Němskeje, sčahny Praski etnologa Leoš Šatava přeni rezimej z najnowšeho wuwica. „Štóz bě wo nowym ‚wzrodženju‘ sonił, [...] wo kulturnej renesancy kaž po Druhej swětowej wójnje, móže přeslapjeny być. Na druhej stronje pak so tež strach před nahłym rozpadom serbskeho narodneho žiwjenja jako njewoprawnjeny wopokaza, byrnjež so trěbne financy za jeho fungowanje džensa wobćežnišo a po druhich pučach zawěsćić dyrbjeli.“ Kulturny slědzer spózna, zo njewjedže po wšěm zdaću přewzaće demokratiskeho a ekonomisce wukonliwego systema awtomatisce k tomu, zo spadaje asimilacija etniskich mjeńšin – wona so nawopak pospěšuje. Runje we wobłuku literatury hodži so kwantitatiwny spad wobkedźbować. „Tuž přewahuja w serbskej literarneje produkciji džensa małe formy – skicy, faktografiske přehłady, publicistika.“ (Šatava 1995:165) Tute spóznaće kryje so we hłownym z wuslědkami naprašowanja, při kotrymž Lipšćancsy studenća sorabistiki w studijnym lěće 1999/2000 wjace hač 100 přislušnikow młodeje inteligency interviewowachu. K recepciji literatury wunjese tute wobmjelowane empiriske přepytowanje, zo hódnoćeše přeco hišće wjetšina potencialnych čitarjow serbskeje beletristiki poskitk jako „dobry a dosahacy“, čitajo wob

lěto jednu do pjeć knihow; někotři přejachu sej wjace naročnych romanow kaž tež přeložkow ze swětoweje literatury. Runočasnje konstatowaše zamołwita wobdźěłarka, zo něhdźe třecina naprašowanych serbskorěčny knižny poskitk ani njeznaješe. (Markec 2000:129)

3. Materielná strona literarnych stawiznow: přispomnjenja k serbskemu nakładnistwowstwu

Literarna wědomosć a kritika přiwobročištej so wot šěsćdesatych lět we woběmaj němskimaj statomaj intensiwnje recepciji a skutkownosći, potajkim počahej mjez awtorami a čitarjemi. Z tym dóndže sylnišo do wobzora slědźerjow t. mj. materielná strona literarnych stawiznow, kotraž literarne poměry kóždjeje towaršnosće sobu konstituuje: na př. organizaciju literarneho žiwjenja, wuměńjenja produkcije, rozšěrjenja a recepcije literatury, stawizny zhotowjenja a nakładowanja knihow (přir. Naumann 1984:42). We wuchodźe Němskeje – a z tym tež w Sakskej a Braniborskej – njesćěhowaše knižna produkcija po 1945 principijam wičneho hospodarstwa, po kotrychž na dobytk orientowane nakładnistwa přećiwo sebi konkuruja. Knižne wiki běchu zwoprědkka po wobsahowych kriterijach rozdźělene. „Am offensichtlichsten unterscheidet sich die DDR von anderen und früheren Literaturgesellschaften in der *materiellen Herstellung von Literatur*“, rozjasni Bremenski germanist a literarny stawiznar Wolfgang Emmerich hišće we wosomdzesatych lětach. „Alle größeren (von den 80 Buchverlagen ca. 60) Verlage sind ‚volkseigen‘ oder ‚organisationseigen‘ und damit dem Zugriff privater Profitinteressen strikt entzogen.“ (Emmerich ³1985:21) Kulturna politika rěčeše w tutym zwisku wjacekróć wo „organizowanych posrědkowanjach“. (Böttcher a dr. 1981:708)

Serbske nakładnistwowstwo daše so tule zarjadować. Lěta 1875 wot Jana Arnošta Smolerja w Budyšinje založenu přenju knihičišćernju wjedžeše po Přenjeje swětowej wójnje jeho syn Marko jako towaršnosć z wobmjezowanym rukowanjom dale. Dospředž 1937 wuchadžeše tam wjetši džěl serbskorěčnych knihow a časopisow, dalše edicije wobstarachu někotre małe čišćernje kaž tež – do 1938 – čěscy partnerojo. 1937/38 so serbske kulturne a kublanske zarjadnišća přez nacistisku wyšnosć zawrěchu, po wójnje bě tohodla nowy započatk trěbny (přir. Scholze 1998:30ff.). Dokelž so prawniske procedury Sowjetskeje wojserskeje administracije w tutym padže wosebje dołho čahachu, dósta stary a nowy nakładnik dr. Jan Cyž hakle w meji 1947 licencu za čišć. Na to založene drustwo „Domowina – čišćernja a nakładnistwo d.z.w.r.“ zarjadowa pod čežkimi poměrami swoju čišćernju a započa 1. julija 1947 z džělawosću. Wot 6. julija wuchadžeše pozdžiši džěnik „Nowa doba“, kiž w měsacnej přiloze tež literarne a publicistiske přinoški wotčišći. K tomu dóndžechu bórže časopisy a swojski rjad kapsnych knihow.

Zawod, kotrehož jadro tworješe čišćernja, njemóžeše po serbskim zakonju z lěta 1948 spěšnje rosćace potrjeby na nowych knihach spokojec. Tohodla wudźeržowaštej Berlinskej nakładnistwje Junge Welt (wot 1952) a Volk und Wissen (wot 1954) serbskej wotrjadaj w Budyšinje, kotrejž wosebje periodika a wučbnicy za nastawace dwurěčne šulstwo w Hornjej a Delnjej Łužicy wudawaštej. Wobaj wotrjadaj so k 1. julijeje 1958 we wuslědku reorganizacije z nakładom Domowiny zjednočištej. Takle stworjene Ludowe nakładnistwo Domowina (LND) přewza nadawk, cylu serbskorěčnu literaturu kaž tež wědomostne studije wo Serbach wuwivać, nakładować a rozšěrjeć. K tomu słušachu herbstwo a přitomnosć, přeložki, nowiny a časopisy, nabožne spisy, ale tež wučbnicy za wšě předmjety a starobne skupiny, kotraž mějachu k skrućenju rěče a identity Serbow kaž tež k informaciji wo słowjanskej mjeńšinje přinošować.

Hač do přewróta 1989/90 bě ludowe předewzaće z něhdže 100 přistajenymi ca. 3 000 titlow nakładowało, z toho wokoło 1 000 wučbnicow, 300 nowych beletristiskich twórbow serbskich awtorow, 500 džěcacych knihow (mnohe zdobom němsce), 350 wědomostnych resp. popularnowědomostnych edicijow (přewažnje němsce), někotre džesatki wudaćow z literarneho herbstwa, přeložki (zwjetša ze slowjanskich rěčow), protyki, wobrazowe zwjazki, pohladnicy, nabožne pisma atd. Hižo z tutoho naličenja wuchadža, kotru hódnotu centralne nakładnistwo za produkciju a recepciju serbskich čišćerskich wudžělkow w šerokim zmysle předstaji (přir. Rajš 1993/94). Jeho rozsahy zawjazk wosta po zwrěšćenju NDR plaćiwu.

Wot dzewjećdesatych lět zapřijachu tuž Ludowe nakładnistwo Domowina do institucionalneho spěchowanja přez 1991 wutworjenu Założbu za serbski lud, kotraž financuje so wot Zwjazkoweje republiki, Sakskeje a Braniborskeje. Krok po kroku zaso do towaršnosće (GmbH) přetworjene, dyrbyeše nakładnistwo swoje capacity z počuju personala zdžeržec spytać. Zo by so rentabelnosć zwyżšila, wotewri nalěto 1991 nakładnistwowu kniharnju, přetož hač do 60 % produkcije so w direktnj předani wotsadža. (Přerězk w Němskej leži pola 10–12 %.) Dwe mjeńšej hudźbnej nakładnistwje a jedne regionalne nakładnistwo, wšě nastate po 1990, wudawaja na zakładze projektowego spěchowanja sčasami tež sorabika. Dla hinašich čitarskich zwučenosćow w pluralistiskej towaršnosći su nakłady serbskich knihow w přirunanju z NDRskim časom wo ca. 30 % spadnyli a wučinja džensa něhdže 400–600 eksemplarow. Zdobom so wot 1960 wobstějace Koło přecelow serbskeje knihi zastaji, kotrež ličeše – po wašnju knižnych klubow – w předchadźacych lětach hač do 1 500 člonow. Trěbnosć k likwidaciji wurośće z předpismow wo wjazanych plaćiznach pola knihow (přir. Maćijowa 1996).

Nakładnistwo narodnje mjeńšiny z 40–60 000 přislušnikami njemóže jenož po wičehospodarskich kriterijach postupować, hdyž ma uniwerselny kulturny a kubłanski nadawk spjelnić. Serbscy nakładnicy, awtorojo a kritkarjo su wospjet na to pokazali, zo je so ličba knižnych publikacijow z lěta 1990 wot 70 na 30–40 titlow lětnje pomjeńšila. Tutón spad zwisuje na jednej stronje ze socialnym položonjom spisowacelow, kotřiž lědma hišće swobodnje, ale zwjetša nimopowołansce skutkuja (přir. Scholze 2000:113). Na druhej stronje je poněčimna redukacija srědkow za to zamołwita, přetož nuzuje serbsku oficinu k skróšćenju swogojeho programa. Hdyž so statne spěchowanje spočatk lěta 2007 znowa wo nahladnu sumu zniži, je nakładnistwowe wjednistwo substancialne zarězki do produkcije knihow, nowin a časopisow připowědźiło, kotrež budu so tohorunja w přichodnych lětach wuskutkować (přir. Maćijowa 2007). Jeli knižna produkcija rozsudnje spada, potom budže tež recepcija literatury pola Serbow chutnje potrjechena.

Literatura

- Adam, Horst (1983): Gluka njepšizo wot samego, ale pšez „kontakt“ ze zemju. In: *Nowy Casnik* 35/17, pšiloga.
- Auer, Annemarie (1978): Vom allmählichen Durchsetzen des Guten. Jurij Brězans „Krabat oder Die Verwandlung der Welt“. In: *Neue Deutsche Literatur* 26/11, s. 23–32.
- Benada, Měrćin (1988): Jedyn z korjenow lipy je čišćane serbske slowo. In: *Rozhlad* 38/7–8, s. 201–204.
- Böttcher, Kurt u. a. (1981): *Kurze Geschichte der deutschen Literatur*, Berlin [wuchod].

- Bržzan, Jurij (1950): Wo džensnišim stawje serbskeje literatury. In: Nowa Łužica. Literarna měsačna přiloža nowin „Nowa Doba“, 3/2 (februar).
- Bržzan, Jurij (1968): Antworten auf Fragen. In: Neue Deutsche Literatur 16/3, s. 144–147.
- Bržzan, Jurij (1976a): Krabat, Budyšin/Bautzen (= Zhromadžene spisy; 8).
- Bržzan, Jurij (1976b): Krabat oder Die Verwandlung der Welt, Berlin [wuchod].
- Bržzan, Jurij (1997a): Salowčenko, Budyšin/Bautzen (= Zhromadžene spisy; 12).
- Bržzan, Jurij (1997b): Die Leute von Salow. Roman, Leipzig.
- Bržzan, Jurij (1998): Rozmyslenja – domyslenja. Wud. Lucija Hajnec. Budyšin/Bautzen (= Zhromadžene spisy; 13).
- Budarjowa, Ludmila (1997): „K słowu sluša skutk“ [interview]. In: Rozhlad 47/5, s. 172–176.
- Drenkow, Renate (1983): Wie Träume sich durch Taten in der Wirklichkeit bewähren müssen. In: Neues Deutschland 38 (8.4.1983) 82.
- Ebert, Günter (1963): Nuancen und Neuigkeiten. In: Der Sonntag, čo. 46.
- Emmerich, Wolfgang (1985): Kleine Literaturgeschichte der DDR, Darmstadt a Neu-wied.
- Emmerich, Wolfgang (1996): Kleine Literaturgeschichte der DDR. Erweiterte Neuau-sgabe, Leipzig.
- Funke, Mandy (2003): Das Abenteuer der Fragebögen. Aspekte zur empirischen Wir-kungsforschung in der DDR. In: Adam, Wolfgang, Holger Dainat a Gunter Schan-dera (wud.): Wissenschaft und Systemveränderung. Rezeptionsforschung in Ost und West – eine konvergente Entwicklung?, Heidelberg, s. 119–134.
- Funke, Mandy (2004): Rezeptionstheorie – Rezeptionsästhetik. Betrachtungen eines deutsch-deutschen Diskurses, Bielefeld.
- Haase, Horst a dr. (1976): Geschichte der Literatur der Deutschen Demokratischen Re-publik (= Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart; zwj. 11), Berlin [wuchod].
- Heine, Lucia (1977): Rez. zu Jurij Bržzan: Krabat oder Die Verwandlung der Welt. In: Sinn und Form 29/3, s. 659–667.
- Hinck, Walter (1997): Her mit der Schadenfreude. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung 49 (5.4.1997) 79.
- Janec, Reiner (1998): Kak Salowčenko BAAALej zehrawachu. In: Rozhlad 48/2, s. 59–62.
- Juršikowa, Ingrid (1967): Marja Mlynkowa, Dny w dalinje. In: Nowa doba 21 (16.12. 1967) 294, Předženak.
- Kneip, Heinz (1995): Regulative Prinzipien und formulierte Poetik des sozialistischen Realismus. Untersuchungen zur Literaturkonzeption in der Sowjetunion und Polen (1945–1956), Frankfurt/M. atd.
- Koch, Hans (1977): Der dritte Krabat. In: Kritik 76, Halle (Saale), s. 38–43.
- Koch, Jurij (1982): Landung der Träume. Roman, Halle-Leipzig.
- Koch, Jurij (1983): Nawróť sonow, Budyšin/Bautzen.
- Krjeńc, Kurt (1955): Jan. Roman pytačo čłowjeka, Budyšin/Bautzen.
- Langner, Beatrix (1983): Hosenträger und die Welt. In: Neue Deutsche Literatur 31/10, s. 121–125.
- Lehmann, Wolfgang (1963): rec. k Benno Scholze [= Beno Šolta]: Das verlassene Erbe. In: Der Bibliothekar 17/12, s. 1273–1275.
- Lorenc, Kito (wud. 1981): Serbska čitanka. Sorbisches Lesebuch, Leipzig.
- Maćijowa, Marka (1996): Quo vadis, serbska kniha ... In: Rozhlad 46/1, s. 24–25.

- Maćijowa, Marka (2007): Maćernorěčne poskitki hinu. In: Serbske Nowiny 17 (9.2. 2007) 29.
- Markec, Jadwiga (2000): Serbscy studenća a młodži intelektualni. Recepcija serbskeje literatury. In: Rozhlad 50/4, s. 129.
- Markov, Dmitrij F. (1975): Zur Genesis des sozialistischen Realismus. Erfahrungen und Leistungen süd- und westslawischer Literaturen in den zwanziger und dreißiger Jahren, Berlin [wuchod].
- Masanetz, Michael (1984): Duce dele na wysokosći dobyli. Mysle wo romanje Jurja Kocha „Nawrót sonow“. In: Rozhlad 34/3, s. 69–72.
- Mehnert, Elke (1997): Nowosće wo Satkuli. In: Rozhlad 47/9, s. 323–325.
- Melchert, Rulo (1997): Nur ein Schildbürger kann Direktor Teufel ausbooten. In: Sächsische Zeitung 52 (22.2.1997) 45.
- Měrcink, Jurij (1967): Wosud, lubosće, konflikty a rozsudy serbskeho wučerja w času fašistiskeje nocy. In: Serbska šula 20/11, s. 533–540.
- Mětsk, Frido (1949): Serbske pismowstwo ze sociologiskeho stejnišća. In: Nowa Łužica. Literarna mjesačna přiloža nowin „Nowa Doba“, 2/12 (december).
- Mětsk, Frido (1950): Wuhlady našeho pismowstwa. In: Nowa Łužica. Literarna mjesačna přiloža nowin „Nowa Doba“, 3/4 (apryl).
- Mětsk, Frido (1955): Něšto mysličkow k romanej Kurta Krjeńca. In: Nowa doba 9 (3.9. 1955) 104.
- Michałk, Frido (1977): Wo sociolinguistiskej situaciji publikuma serbskeho spisowaceła. In: Rozhlad 27/7–8, s. 272–275.
- Młynkowa, Marja (1967): Dny w dalinje. Budyšin/Bautzen.
- Młynkowa, Marja (1973): Z wótrym wóčkom. Wuběrk literarnokritiskich dźěłow, Budyšin/Bautzen, s. 150–157.
- Müller, Jürgen E. (1997): Literaturwissenschaftliche Rezeptions- und Handlungstheorien. In: Bogdal, Klaus-Michael (wud.): Neue Literaturtheorien. Eine Einführung, Opladen, s. 181–207.
- Müller, Karlheinz (1963): Ludžo w našej republice rostu a so wuwijawa. In: Nowa doba 17 (5.10.1963) 232.
- Münz-Koenen, Inge a. dr. (1979): Literarisches Leben in der DDR 1945 bis 1960. Literaturkonzepte und Leseprogramme, Berlin [wuchod].
- Naumann, Manfred a. dr. (1973): Gesellschaft – Literatur – Lesen. Literaturrezeption in theoretischer Sicht, Berlin [wuchod] a Weimar.
- Naumann, Manfred (1984): Blickpunkt Leser. Literaturtheoretische Aufsätze, Leipzig.
- Nowak-Njechorński, Měrcin (1947): Džensniše nadawki serbskeho spisowaceła. In: Nowa Łužica. Literarna mjesačna přiloža nowin „Nowa Doba“, 1/1 (awgust).
- Nowotny, Pawoł (1955): Roman Kurta Krjeńca. In: Rozhlad 5/7, s. 195–199.
- Piniekowa, Christiana (1998): Kleinliteratur – Versuch einer Begriffsbestimmung am Beispiel sorbischer Literatur. In: Lětopis 45/1, s. 3–11.
- Plavius, Heinz (1977): Vom Nutzen der Parabel. Krabat oder Die Verwandlung der Welt. In: Ders.: Kriterien und Kritik, Rostock, s. 119–139.
- Prunitsch, Christian (2003): Nachwort. In: Młynkowa, Marja: Tage in der Ferne. Roman, Bautzen.
- Quilitzsch, Frank (1997): Der Schulzenstreich zu Salow. In: Berliner Zeitung 53 (3.5. 1997) 102.
- Rajš, Franc (1993/94): Serbske nakładnistwa a čišćernje, I–V. In: Rozhlad 43/6, s. 208–216; 44/9, s. 327–332; 44/10, s. 367–369; 44/11, s. 409–410; 44/12, s. 448–450.

- Röhner, Eberhard (1976): rec. k Jurij Bržzan: Krabat oder Die Verwandlung der Welt. In: Weimarer Beiträge 22/7, s. 148–154.
- Rüther, Günther (1991): „Greif zur Feder, Kumpel“. Schriftsteller, Literatur und Politik in der DDR 1949–1990, Düsseldorf.
- Schlenstedt, Dieter a dr. (wud. 1975): Funktion der Literatur. Aspekte – Probleme – Aufgaben, Berlin [wuchod].
- Schlenstedt, Dieter (1979): Wirkungsästhetische Analysen. Poetologie und Prosa in der neueren DDR-Literatur, Berlin [wuchod].
- Schlenstedt, Dieter a dr. (1981): Literarische Widerspiegelung. Geschichtliche und theoretische Dimensionen eines Problems, Berlin [wuchod] a Weimar.
- Schram, Dick H. (1991): Norm und Normbrechung. Die Rezeption literarischer Texte als Gegenstand empirischer Forschung, Braunschweig.
- Schregel, Friedrich-H. (1991): Die Romanliteratur der DDR. Erzähltechniken, Leserlenkung, Kulturpolitik, Opladen.
- Scholze [= Šolta], Benno (1963): Das verlassene Erbe. Roman, Halle (Saale).
- Scholze, Dietrich (1992): Zur Spezifik der sorbischen Literatur in der DDR. In: Lětopis 39/1, s. 80–86.
- Scholze, Dietrich (1998): Stawizny serbskeho pismowstwa 1918–1945, Budyšin/Bautzen (= Spisy Serbskeho instituta; 20).
- Scholze, Dietrich (2000): Die sorbische Literatur – heute. In: Lauer, Reinhard (wud.): Die slavischen Literaturen heute, Wiesbaden, s. 109–116.
- Scholze, Dietrich (2005): Der Transformationsprozess nach 1989 im Spiegel der sorbischen Prosa. In: Deutschland Archiv 38/5, s. 781–789.
- Sommer, Dietrich a dr. (wud. 1978): Funktion und Wirkung. Soziologische Untersuchungen zur Literatur und Kunst, Berlin [wuchod] a Weimar.
- Sommer, Dietrich a dr. (wud. 1983): Leseerfahrung – Lebenserfahrung. Literatursoziologische Untersuchungen, Berlin [wuchod] a Weimar.
- Šatava, Leoš (1995): Mjeńšinowe literatury a jich wuznam w žiwjenju małych etniskich zhromadženstwow. In: Rozhlad 45/5, s. 162–166.
- Šěn, Franc (1994): Dosłowo. In: Młynkowa Marja: Dny w dalinje, Budyšin/Bautzen (= Zhromadžene spisy; 2), s. 269–299.
- Šolta, Beno (1963): Statok bjez hospodarja, Budyšin/Bautzen.
- Šolta [= Scholze], Dietrich (1997): Potajnstwo pisanja. In: Serbske Nowiny 7 (2.10.1997) 191, Předženak.
- Thierse, Wolfgang/Kliche, Dieter (1985): DDR-Literaturwissenschaft in den siebziger Jahren. Bemerkungen zur Entwicklung ihrer Positionen und Methoden. In: Weimarer Beiträge 31/2, s. 267–308.
- Völkel, Měrćin (1994): Literarna kritika. In: Völkel (red.): Přinoški k stawiznam serbskeho pismowstwa lět 1945–1990. Zběrnik, Budyšin/Bautzen (= Spisy Serbskeho instituta; 5).
- Völkel, Pawoł (1973): 15 lět Ludoweho nakładnistwa Domowina. In: Rozhlad 23/7, s. 252–254.
- Völkel, Pawoł (1990): Serbska literatura jako literatura małego luda je pokazana na pomoc sylnišich. In: Nowa doba 44 (17.1.1990) 14.
- Wěrikowa, Renata (1968): Specifika prozy Marje Młynkoweje na přikładže powědančka „Dny w dalinje“. In: Rozhlad 18/6, s. 207–214.